

РОЗДІЛ VIII

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ У МІЖНАРОДНИХ УГОДАХ КІНЦЯ XVI — XVII ст.¹

На території сучасної України немало пам'яток фортифікаційного будівництва, створених в різний час, за наказами різних правителів, але з однією метою — закріпитися тут назавжди. Побудовані на українській землі, вони служили амбіціям Польщі, Литви, Валахії, Трансильванії, Молдавії, Османської імперії, але жодною мірою не захищали інтереси українського народу. Парадоксально, але, з одного боку, військові походи, що організовувалися тут, мали своїм наслідком руйнування господарств місцевого населення, а з іншого, занепад же фортець теж призводив до занепаду навколишніх поселень. Середньовічні фортеці, розташовані на стратегічно важливих позиціях, відігравали роль не стільки захисту населення від нападників, скільки значною мірою — форпосту держави, символу її могутності. Тому важливо

¹ Ганна Скорейко (Чернівці)

Кандидат історичних наук, доцент. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

orcid.org/0000-0001-9832-1627

e-mail: h.skoreyko@chnu.edu.ua

простежити цінність невеликої, за фортифікаційними критеріями, Хотинської фортеці, побудованої на Дністрі, яка впродовж кількох століть залишалася ключем до молдавсько-польського порубіжжя, була майданчиком для численних війн, які вирішували долю не тільки відомих правителів, але й цілих держав.

Безумовно, що безпосереднім приводом для активного дослідження історії Хотинської фортеці стали дві Хотинські війни — 1621 та 1673 рр., де вся Європа, затамувавши подих, спостерігала велике цивілізаційне зіткнення християнського та мусульманського світів. Обидві баталії детально і ґрунтовно досліджуються українськими, польськими, литовськими вченими з огляду на участь воюючих сторін та їхній внесок у розгортання й наслідки їх для усіх зацікавлених акторів. Хотинська фортеця виступає хіба що тлом, або місцем зіткнення. Але якраз театр воєнних дій було вибрано не випадково, навпаки, це обумовлено особливостями дипломатичних претензій та договірних умов довкола цієї твердині.

Про ранню історію фортеці збереглося небагато письмових свідчень. Закладена ще в першій половині I тисячоліття на правому березі Дністра, із занепадом Галицько-Волинського князівства та переходом однієї частини українських земель під владу Молдавського князівства, іншої — під владу Польщі, вона опинилася на самому польсько-молдавському кордоні і стала об'єктом посиленої уваги володарів, адже слугувала своєрідним пунктом контролю за дністровськими бродами, пересуванням польських сил на лівому березі Дністра чи молдавських, татарських, турецьких загонів на правому. Про особливий статус Хотина в Молдавському князівстві свідчить і той факт, що хотинський пиркалаб (управитель і суддя) входив до боярської ради при князівському дворі і був четвертою посадовою особою в боярській ієрархії¹.

¹ Пурич Ш. Средневековый город и горожане в молдавских летописях (на примере г. Хотина) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наукової конференції 16—18 березня 2000 р. Чернівці, 2000. С. 168.

Зі встановленням турецького протекторату над Молдавським князівством міжнародна ситуація в названому європейському регіоні різко змінилася: Туреччина не просто поширила свій вплив на певну територію, вона отримала плацдарм для використання кримських татар у своїх походах на Західну Європу; Польща опинилася перед фактом зростання числа своїх сусідів — васалів Туреччини; Валахія, Семигородщина і Австрія змушені були вирішувати проблеми власної безпеки. Кожна із цих держав будувала зовнішню політику, шукаючи союзників, об'єднуючись з ними і роз'єднуючись, залежно від зміни власних інтересів. За подіями в регіоні уважно стежили правителі західноєвропейських держав, особливо членів антиосманського союзу — Священної ліги, утвореної у 1593 р., куди, крім Австрії, увійшли: Ватикан, німецькі держави, Іспанія та ін., завжди готові до протистояння «християнського світу невірним туркам»¹.

У XVI—XVII ст. значення фортець на території Молдавії набрало особливої ваги. Вони ставали осередками організації антитурецької боротьби, в якій були зацікавлені як європейські держави, так і внутрішні політичні сили, що неминуче призводило до загострення відносин з Портою, знищення деяких твердинь. Хотинська фортеця у цій боротьбі займала особливе місце, але вона не була зруйнована за наказом турецького султана, як інші, бо мала служити захистом від поляків. У той же час саме вона найчастіше згадується у тогочасних документах як один з найважливіших опорних пунктів у змаганнях за молдавський престол, зокрема і з боку поляків.

Польща, своєю чергою, деякий час вела доволі обережну, стриману політику щодо Туреччини і її васалів. Вона уникала відкритих конфліктів, офіційно не втручалася у внутрішні справи Молдавії, не підтримувала претензій на молдавський престол з боку окремих польських князівських родин і т.д. У відомій «волоській війні» 1574 р. вона відмовилася

¹ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV — начало XIX в.) / Под ред. Д. Драгнева. Кишинев: Штиинца, 1987. С. 175.

підтримати воєводу Іона Хороброго у його спробі позбутися турецької залежності. На арену протистояння вийшли козаки, але вони кожного разу діяли як окрема і самостійна сила. Прикладом може слугувати молдавський похід козаків Івана Свірчевського. А виступ офіційної Варшави на боці Порти під час боротьби Івана Підкови за молдавський престол та стра-та останнього за наказом короля Стефана Баторія взагалі викликали нерозуміння у Європі: християнський володар покарав християнина за боротьбу проти невірних¹.

Виглядає, що відносини між Польщею та Туреччиною впродовж XVI ст. мали відносно миролюбний характер. Проте, крім козацтва, польська влада уже мала брати до уваги появу такого серйозного подразника на східному кордоні, як Московське царство. Отже, у східноєвропейському регіоні основними гравцями стали великі держави Туреччина, Річ Посполита, Габсбурзька монархія, Московське царство, васальні держави Кримське ханство, Молдавія, Валахія, Трансильванія і абсолютно нова сила — Запорізька Січ. Тому зростаюча загроза з боку Великого князівства Московського, неврегульована внутрішньополітична ситуація в державі схиляли польських володарів до проведення політики нейтралітету стосовно Туреччини².

Але в кінці XVI ст. геополітична обстановка в регіоні дещо змінилася: турки посилили свій тиск на українські землі, що перебували у володінні Польщі, Габсбурги, щоб не допустити поширення контролю Туреччини, в свою чергу вирішили закріпитися на Подунав'ї, взявши під свій протекторат Семигородщину і Валахію. В цій ситуації на рубежі XVI—XVII ст. Польща, скориставшись деяким ослабленням Туреччини, різко змінила свою тактику щодо її васала Молдавії, і та перетворилася в арену жорстокого польсько-турецького протистояння³.

¹ Наливайко Д. Очима заходу. К., 1998. С. 161.

² Кучик О., Цебенко О. Гербурти в польсько-турецькій дипломатії другої половини XVI ст. Галичина. 2013. № 22—23. С. 143.

³ Мохов Н. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. Кишинев, 1961. С. 106.

Хотинській фортеці довелося стати стратегічно важливим опорним пунктом поляків у завоюванні Молдавії впродовж усього XVII ст. Як ніяка інша фортеця в цей період, вона стала своєрідним атрибутом політичної та військової переваги, їй відводилося особливе місце у численних польсько-турецьких конфліктах, статус її ставав предметом міждержавного обговорення, фіксувався окремими пунктами в міжнародних угодах.

Ініціатором і провідником нової політики став канцлер і коронний гетьман Ян Замойський, який ще недавно був прихильником збереження миру з Туреччиною будь-якою ціною.

Але великий татарський похід 1589 р. на українські землі повністю змінив настрої канцлера. Нападники, зібравши значні сили, пройшли через Поділля, дісталися аж до Львова, плюндруючи села і міста, безжально руйнуючи оселі і маєтки, захоплюючи в полон усіх, хто потрапляв їм до рук: чоловіків і жінок, дорослих і малих, шляхту і простолюду. Протидіяли їм і шляхетські, і козацькі загони. Ян Замойський оголосив надзвичайний стан у Львові і нашвидкуруч почав його укріплювати. Виникли серйозні побоювання, що до татар приєднаються і турки, зосереджені на молдавському кордоні. До Кам'янця-Подільського — «міста і фортеці великого значення на кордонах, близьких від наших провінцій» він відправив значний військовий загін, який мав стримувати турків і перешкодити татарам виводити здобич найкоротшим шляхом на територію Молдавії через Хотин, як це трапилося 1575 р.¹

Таким чином, дві фортеці — Кам'янець та Хотин — формували своєрідний стратегічний «міст», контроль над яким відкривав значні перспективи для усіх ворогуючих сторін. Якщо Кам'янецька твердиня однозначно залишалася в руках польського уряду, то питання володіння Хотинською набрало особливої ваги і для Речі Посполитої для розв'язання питання державної безпеки, і для Молдавського князівства, яке прагнуло мати власні «ключі» від Дністра.

¹ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI — середина XVII ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 146.

Адже, при усіх руйнуваннях та втратах, яких завдали татари, успіх усієї татарсько-турецької кампанії, як стверджує дослідник Дмитро Вирський, був сумнівним. У планах султана було захоплення не тільки Галичини, але й встановлення контролю над Кам'янцем-Подільським. Тому Ян Замоїський пішов на ризик. Зібравши військо, він вирушив до Молдавії, щоб продемонструвати готовність вступити в бій. Великої війни тоді вдалося уникнути.¹ Але ця криза продемонструвала значні прогалини в польській системі безпеки. В першу чергу найвразливішими стали суперечності довкола проблеми козацтва та молдавського престолу.

Великий листопадовий молдавський похід козаків 1594 року став не просто звичним здобичництвом, а частиною гострого політичного протистояння на українських землях. Козаки нарощували свою силу в тому числі й за рахунок освоєння дністровських бродів, що своєю чергою, призводило до нових масштабів їхніх виступів. З другого боку, як стверджує С. Леп'явко, дії козацтва у 1594 році навіть виявилися корисними для польського уряду, бо пом'якшували падіння авторитету Польщі після прориву татар в Угорщину. Але уже навесні 1595 року наливаївці знову здійснили похід в Молдавію, що дало можливість дещо стабілізувати ситуацію на українських землях². Хоч «козацька» криза була доволі гострою, її вдавалося тримати під контролем, каналізуючи козацькі настрої, підтримуючи внутрішній розкол. Дослідник вважає, що саме «походи козаків і викликану ними нестабільність в Молдавії уряд вирішив використати у власних інтересах для встановлення контролю над Молдавією і, зокрема, захоплення Хотина».³

В будь-якому разі Річ Посполита потребувала створення власного поясу безпеки, де найважливішою ланкою мало стати Молдавське князівство в цілому і Хотинська фортеця, зокрема.

¹ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI — середина XVII ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 142.

² Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сівер. думка, 1996. С. 150.

³ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.. С. 148.

Отримавши підтримку з боку частини пропольськи налаштованого молдавського боярства, поляки влітку 1595 р. посадили на престол Єремію Могилу. На нього покладалася особлива відповідальність, адже у підписаній напередодні угоді він зобов'язувався поважати верховенство короля Польщі, зберігати йому вірність, навіть якщо доведеться одночасно підпорядковуватися і турецькому султану¹.

А уже 22 жовтня 1595 р. між коронним гетьманом Яном Замойським та османським воєначальником Алібеєм було укладено тимчасову мирну угоду: на прохання короля визнати Єремію Могилу господарем Молдавії, причому господар, як і раніше, мав сплачувати данину султанові й кримському хану; турецьким і татарським військам не входити у Молдавію і Річ Посполиту; господарю надати можливість тримати власне військо для захисту від неприятелів; за послами Речі Посполитої визнати право вільного проїзду до Османської імперії, а для їхньої безпеки назустріч їм султан висилатиме чавуша².

І воєвода, і король у своїх наступних діях суворо дотримувалися даної присяги. Відповідно до угоди, укладеної в серпні 1595 р., Могिला платив данину Польщі та жалування польським жовнірам, гарнізони яких були розташовані у містах, в тому числі й у Хотині³. Король у свою чергу надав у 1600 р. допомогу воєводі у боротьбі проти валаського господаря Михая Хороброго, який мав намір об'єднати Семигородське, Молдавське і Валаське князівства в єдину державу під своєю владою і вважав Польщу своїм суперником.

Хотинська фортеця, підсилена польськими військами, стала останнім захистком Єремії. Валаський володар вирі-

¹ Летопись Земли Молдавской. Мирон Костин // <https://terramoldaviae.wordpress.com/tag/%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BD-%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD/>

² Григор'єва Т. Мирні угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією протягом 1569—1619 років. Основні положення та фактори взаємин. Магістеріум. Випуск 41. Історичні студії. С. 49.

³ Мирон Костин. Летопись земли молдавской / Перевод летописи с молдавского Михаила Лупашко. Кишинев: Литература артистика, 1989. 194 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://www.slideshare.net/samardakveaceslav/chronicle-of-moldovan-land>

шив місто спалити, а фортецю взяти в облогу, тим більше, що Сучавський замок уже був зданий валахам¹. Молдавський літописець Мирон Костін писав, що Михайл Воєвода з великим завзяттям бив Хотинську фортецю — сліди куль були помітні в стінах аж до її руйнування — сподіваючись, що якщо завоює цю фортецю, то легко зможе правити всім Молдавським князівством². Завдяки успішним діям козацько-польського війська на чолі зі Станіславом Жолкевським, Хотинський замок був звільнений з облоги. Військо Яна Замойського в цей час увійшло на територію Молдавії, і влада Єремії Могили була відновлена.

Останній і надалі у своїй політиці опирався на Польщу, угода 1595 р. залишалася в силі. Всі свої листи до короля господар підписував: «Waszei Krol.Mczi pana i dobrodzieia mego mczgo wierni poddani i sluga naniszszy»³. Він постійно повідомляв Варшаву про будь-яку політичну і військову активність валахів, турків і татар. Наприклад, у листі від 30 вересня 1601 р. Могила писав про те, що турецьке військо переправилося через Дністер біля Тягині (Бендер), а в цей час у Яссах (тодішній столиці Молдавського князівства) перебувало турецьке посольство, що направлялося до трансильванського воєводи⁴. В іншому листі він попереджав про наміри валаського воєводи, навіть переслав для ознайомлення послання останнього⁵. Подібні повідомлення давали змогу суттєво коректувати зовнішню політику Польщі. Зокрема, нова загроза з боку Валахії дещо загострила ситуацію. Але навесні 1602 р. любельський воєвода Марек Собеський на чолі 900 вершників та 100 піхотинців прийшов до Молдавії

¹ Bukowina. Czernowitz, 1899. S. 287.

² Мирон Костин. Летопись земли молдавской / Перевод летописи с молдавского Михаила Лупашко. Кишинев: Литература артистика, 1989. 194 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://www.slideshare.net/samardakveaceslav/chronicle-of-moldovan-land>

³ Heidenstein R. Dzieje Polski. Warszawa, 1857. T. II. P. 56.

⁴ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 64.

⁵ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 66.

для допомоги Єремії Могилі, що остаточно визначило хід війни з воєводою Михаєм¹.

Природно, що поляки скористалися з цієї перемоги, щоб остаточно закріпити свій безпосередній контроль над важливими у стратегічному плані молдавськими територіями. У Сучавському та Хотинському замках залишилися значні військові гарнізони, які вважалися на службі у воєводи, отримували від нього платню, але повністю підпорядковувалися польському королеві. Так, у Хотинській фортеці, як свідчить доповідна записка Марека Собеського, що перебував з комісією тут восени 1602 р., розташувався військовий загін у три сотні кінноти і стільки ж піхоти².

Могила деякий час мирився з таким станом речей, пам'ятаючи про те, що своїм престолом зобов'язаний саме Польщі. Але безчинства польських жовнірів, грабежі і розбої викликали сильне невдоволення місцевого населення, підривали політичний авторитет воєводи. Крім того, залежність від Польщі і від Порти виснажувала Молдавське князівство. Він вирішив за традицією своїх попередників взяти під свій контроль стратегічно важливі фортеці, в першу чергу Сучавську і Хотинську, щоб поступово витіснити поляків з Молдавії. Але діяти мусів дипломатичними методами. Ще у 1601 р. Єремія Могила у своїх листах до польського короля постійно наголошував на необхідності передачі Сучавського та Хотинського замків у його володіння. Зокрема, 11 серпня 1601 р. він переконував короля, що раніше ці замки слугували прихистком для втікачів від противника, а «...наразі не маю де під час небезпек подітися з жінкою та дітьми моїми»³.

Але найвагомішим і найпереконливішим аргументом воєводи були повідомлення про безчинства і сваволю польських жовнірів у Хотинській фортеці. В листі до короля від

¹ Gmieterek H. Sobieski Marek h. Janina (1549/50—1605) // Polski Słownik Biograficzny. Warszawa—Kraków : Polska Akademia Nauk, Polska Akademia Umiejętności, 2000. T. XXXIX/4, zeszyt 163. S. 502—504.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 206—207.

³ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 56.

22 жовтня 1601 р. Могила скаржився, що «великі і часті кривди терпить буркалаб Хотинський від коменданта фортеці ротмістра Кличкого» і просив, щоб для забезпечення порядку і спокою замок все-таки був переданий йому¹.

Скарга Хотинського пиркалаба, додана до листа воєводи, підтверджувала, що польські жовніри, які перебували у фортеці, зневажливо ставилися до місцевого населення, займалися здирництвом, грабежами, принижували міську владу. Управитель детально описав свавільні дії поляків, які вимагали показати брід через Дністер, примушували надати коней для обозу, а коли почули відмову, то пригрозили зброєю і пообіцяли «запрягти самого пиркалаба». Особливо жалівся він, що ці приниження бачив татарський посол зі своїми слугами, тому просив відкликати ротмістра з Хотина².

Король відмовив воєводі у передачі замку, натомість вимагав, щоб той тримав укріплення в належному стані³.

Ці скарги не залишилися без уваги короля, який не хотів через такі дії своїх підданих позбутися вигідної стратегічної фортеці. Тому він відправив туди комісію на чолі з Мареком Собеським, яка прибула в Хотин восени 1602 р. У своїй записці до короля князь писав, що фортеця справді перебуває у занедбаності. У замку є достатній запас куль, пороху, зброї, але самі споруди вимагають негайного ремонту: навіть гонтове покриття, пошкоджене під час війни з Михаєм, не було відновлене. Щоправда, всю вину за недбалість було покладено на хотинського пиркалаба, а конфлікти між місцевою владою та жовнірами визнані справою особистою. Любельський воєвода зауважив, що коли збирається така кількість воїнів при відсутності активних воєнних дій, то вони, звичайно, «чинять, що хотять»⁴.

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 67—68.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 69.

³ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 175.

⁴ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 206—207.

Задля справедливості варто наголосити, що перевірка стану Хотинської фортеці була викликана дестабілізацією ситуації довкола Валахії: австрійський ерцгерцог Фердинанд разом з трансильванським князем Сигізмундом Баторієм виступив на підтримку волоського воєводи у війні проти Туреччини. Тому криза довкола Хотина могла зашкодити політиці Речі Посполитої. Скарги воєводи виявилися приводом для посилення уваги польського уряду до цієї ситуації, в першу чергу зміцнення Хотинського замку. Проте невдовзі вся гострота відносин перенеслася на молдавсько-трансильванський кордон, поляки вважали своє становище доволі стабільним, тому ніяких заходів щодо укріплення і зміцнення Хотинської фортеці не вживалося. Та й молдавський господар не спішив відновлювати фортецю, яка йому фактично не належала.

У наступні роки проблема Хотинської фортеці в офіційному листуванні Могили з Сигізмундом майже не порушувалася, що свідчить про непохитність волі короля щодо статусу цієї твердині, — вона залишалася за Польщею і виконувала тут роль форпосту Речі Посполитої. Тільки локальні або місцеві заворушення у цьому регіоні змушували знову згадувати про Хотин. Зокрема, це підкреслює князь Ян Потоцький під час воєнної кампанії 1603 р., нагадуючи королю, що, «хоч ротмістром Хотинської фортеці є добрий і відданий Вашій Королівській Мосці чоловік... треба мати пильне око на Хотин»¹.

У 1607 р. Єремія помер, але династія Могил залишалася при владі. Нетривка стабільність була порушена черговим змаганням за молдавський престол, коли до влади прийшов Костянтин Могила, зв'язаний з Польщею династійними узами: його сестри були одружені з впливовими польськими магнатами. Мати Єлизавета намагалась зберегти престол Молдавії за своїм сином. Для надання військової підтримки залучила трьох своїх зятів князів Стефана Потоцького, Михайла Вишневецького та Самійла Корецького. Звісно, тут

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 298.

йдеться не стільки про сильний вплив Польщі, стільки про особливо складну персоніфіковану політику. Саме вона більше шкодила, ніж допомагала Речі Посполитій. Та й політика Костянтина не сприяла стабілізації ситуації довкола Молдавії: він не турбувався, щоб щорічний харач регулярно постачався до Стамбула, на угоду Польщі втрутився у боротьбу за валаський престол, у війні з Трансильванією зазнав поразки і визнав себе її васалом¹.

Зважаючи на те, що Річ Посполита глибоко зав'язла у московській авантурі і не могла захистити Могилу, 1612 р. султан Мухаммед змістив Могилу з престолу і поставив нікому не відомого тоді в політичних колах Стефана Томшу². Довести наказ султана взявся татарський хан, і Костянтину з великими зусиллями вдалося врятуватися у Хотинській фортеці, яка знову стала плацдармом для боротьби за престол.

По суті, в Молдавії встановилося двовладдя: турки визнавали Томшу володарем, а поляки — Костянтина. На деякий час Хотин став своєрідною столицею Могили. Саме звідси він організовував походи проти свого суперника, сюди прибували турецькі посланці з вимогою визнати воєводою Томшу. Французький посол при султанському дворі Гарлі повідомляв у Париж, що ситуація довкола молдавського престолу дуже складна: польський король вимагав від Порту відновлення прав Костянтина, у відповідь на дії татар Томші в Покутті зять Могили князь Стефан Потоцький спустошив Молдавію³. Всупереч умовлянням короля, який не бажав загострення стосунків з Портою в умовах московського походу, князь зробив ще одну спробу допомогти опальному воєводі. Ба більше, за свідченнями Гарлі, він навіть на деякий час відновив владу Костянтина, переманивши на свій бік частину татарського війська. Але Томша отримав підкріплення. Крім того, зрадили недавні союзники татари. Це зму-

¹ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV — начало XIX в.) / Под ред. Д. Драгнева. Кишинев: Штиинца, 1987. С. 187.

² Bukowina. Czernowitz, 1899. S. 282.

³ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1900. Vol. 1. Supl. 1. P. 148.

сило польсько-молдавський загін, «обороняючись на всі сторони, відступати, і хто зумів врятуватися, той сховався в Хотинській фортеці, їх продовжували атакувати, але марно»¹.

Ситуація була складною: турки вважали оточених у фортеці полоненими. Перед польським послом було поставлено умову: всіх буде відпущено, якщо віддадуть Костянтина. Останній був відправлений до Криму, де пізніше загинув, а законним воєводою було визнано Томшу.

Статус Молдавії і Хотинської фортеці визначала нова польсько-молдавська угода, укладена під Хотином 8 жовтня 1612 р. У переговорах з польської сторони брали участь такі впливові політики, як князі Збараський, Томаш Замойський, Калиновський та ін. Молдавію представляли митрополит Анастасій, радівецький єпископ Єфрем, хотинський пиркалаб Єремія та ін.²

Угода була складена за тодішньою традицією. Перший пункт був суто формальний. Другий пункт угоди підкреслював, що господар повинен дотримуватися добрих стосунків з турецьким султаном, татарським ханом і, як його попередники, бути вірним слугою короля, зберігати дружні стосунки з Річчю Посполитою. Третій пункт стосувався зобов'язань господаря забезпечувати мир на прикордонних землях між Молдавією і Польщею. Вже у четвертому пункті угоди чітко визначався статус Хотинської фортеці: замок залишався за королем Речі Посполитої аж до «порозуміння про те між королем... з цезарем турецьким»³. Ще однією важливою умовою угоди був обмін полоненими без викупу тут же біля Хотина та створення комісій з обох сторін, щоб визначити розмір збитків, завданих порубіжним землям, та негайно їх компенсувати⁴.

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1900. Vol. 1. Supl. 1. P. 150—151.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 369.

³ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 369.

⁴ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 370.

Попри сподівання молдавського воєводи, ця угода не усувала Польщу від контролю над Молдавією, не позбувся він і польської присутності в Хотині. Чому Туреччина все ж не потіснила поляків? Скоріш за все вона не була готова до відкритої конфронтації з Річчю Посполитою, а надавати будь-яку політичну самостійність своєму васалу у вирішенні територіальних питань теж не входило у її плани. Крім того, через свого ставленика Порта і так змінила співвідношення сил у Молдавії на свою користь.

У 1613 р. відносини між Річчю Посполитою і Османською імперією знову різко загострилися, і Хотинська фортеця відіграла тут не останню роль. Вона залишалася важливим пунктом зв'язку з Кам'янецьким замком, тут завжди зупинялися всі посольства, що прямували до Туреччини чи Польщі, тому свавільні дії жовнірів Хотинського гарнізону щодо турецьких і молдавських послів стали однією з причин міжнародного скандалу. Турецький султан у листі до польського короля, докоряючи йому за переховування втікачів з Молдавії, безчинства підданих Корони щодо послів, поставив вимогу передати Хотинський замок у власність господаря¹. Але поляки не поспішали виконувати повеління султана. Томша сподівався на політичне вирішення цього питання, не допускаючи нової польсько-турецької війни на своїй території. Тому в інструкції своїм послам до короля, серед яких був і хотинський пиркалаб, особливо наголошував на необхідності вирішення питання стосовно Хотинської фортеці².

Зі свого боку поляки затіяли власну гру, прагнучи змістити Томшу будь-якими засобами. Навіть спробували підкупити турецького посла. Зрештою, воєвода остаточно розчарувався у можливостях дипломатичних ходів. Як писав у донесенні до Парижа французький посол Гарлі, Томша вирішив силою захопити Хотин, але був відкинений з великими

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 281.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 288—289.

втратами¹. Отже, політичний контроль над цією територією все ж залишався за поляками. Окрім суто політичного престижу, це мало ще й важливе стратегічне значення — не давало змоги молдавсько-татарським загонам спустошувати Покуття.

Водночас увага всіх зацікавлених сторін у цей час була прикута до активних дій козаків. Саме вони стали предметом гострих дипломатичних та й реальних військових баталій. Хотинська твердиня на певний час залишалася на периферії великої політики. Імовірно, саме це підштовхнуло вдову Єремії Могили Єлизавету у 1616 році знову втрутитися у політичну боротьбу. Опираючись на могутніх своїх зятів магнатів Вишневецького і Корецького, вирішила повернути молдавський трон своєму молодшому сину Олександру. Це мало несподівані наслідки — суперечності довкола Молдавії вилилися у нову воєнну кампанію. Хотинська фортеця знову відіграла роль плацдарму для організації наступу польських військ. Зокрема, у листі до короля снятинський підстолій Зебровський, вказуючи на поразку польсько-козацьких військ князя Корецького від турецьких та татарських загонів і відступ їх до Хотина, висловлював побоювання, що в цій ситуації Томша може спрямувати свій гнів на Покуття. Він переконував, що варто послати Корецькому підмогу².

Отже, Річ Посполита опинилася перед загрозою тотального наступу турецько-татарських військ і, зрештою, була змушена прийняти умови перемир'я 1617 р., укладеного в Буші, яке вперше ставило в центр договору «козацьке питання»: основною умовою збереження миру було визначено, щоб «козацьке розбійництво» не виходило на Чорне море, щоб від козаків не діялось жодних шкод, і щоб «на майбутнє імператорському флоту не було потреби виходити на Чорне море»³.

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1900. Vol. 1. Supl. 1. P. 160.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 288—394.

³ Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations (15th—18th centuries). An annotated edition of 'ahdnames and other documents / Dariusz Kołodziejczyk. Leiden ; Boston ; Köln, 2000. P. 347.

Проте для нас цікавим є пункт, де значилося: сплата татарам звичних «упоминків», а ті, своєю чергою, мали не найждати на території, підвладні королю; збереження королем миру з Трансильванією як васалом Османської імперії, а також невтручання у справи Волощини та Молдавії, у тому числі відмова в допомозі військом чи грошима будь-кому іншому¹.

Попри гостроту козацького питання, впродовж тривалого часу вся увага Польщі була прикута і до Хотинської фортеці. Особливо, коли після серпневої поразки вона все-таки була зайнята військом господаря. Тільки у 1619 р. поляки знову заволоділи замком.

Отже, втрутившись у боротьбу за молдавський престол, Річ Посполита зміцнила свої позиції на Дністровському порубіжжі. Взявши під свій контроль Хотинську фортецю, вигідно зв'язавши її з Кам'янецьким замком, вона створила міцну оборонну лінію проти турецької загрози.

Проте уникнути війни з Туреччиною не вдалося. Абсолютно природним виглядає те, що місце вирішальної битви 1621 р. було обрано під Хотином: хто володіє цією фортецею, той володіє Молдавією. Не дуже тривала — всього чотири тижні — але виснажлива війна не принесла перемоги жодній із сторін, але Польщі задля збереження армії довелося пожертвувати Хотинською фортецею. Детальний аналіз Хотинського договору здійснив професор Петро Сас². Нас цікавить доля Хотинської фортеці, яка переходила у володіння молдавського господаря згідно з пунктом 7: «Хотин залишити і бути приятелем Волоській землі. Полонених щоб спільно було відпущено»³.

Можна стверджувати, що прагнення кількох поколінь молдавських володарів про володіння Хотинською фортецею збулося. Але це була Піррова перемога: внаслідок воєн-

¹ Григор'єва Т. Мирні угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією протягом 1569—1619 років. Основні положення та фактори взаємин. *Магістеріум*. Випуск 41. Історичні студії. С. 50.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року: Монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с.

³ Сас П. Хотинська війна 1621 року: Монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 429.

них дій, скупчення кількох десятків тисяч військ на невеликій території, Хотинщина та її околиці були повністю спустошені. Найбільш трагічним наслідком цієї зміни стало те, що контроль над Молдавією з боку Туреччини посилювався, а татари могли безборонно грабувати, спустошувати її, використовувати дністровські броди біля Хотина для набігів на Поділля. Так, у листі до польського короля молдавський господар Стефан Томша (це було його друге правління) 14 червня 1622 р. писав, що татари спустошили кілька повітів, найбільше постраждали Сороцький, Хотинський та Чернівецький¹.

У зв'язку зі зміною геополітичних інтересів зацікавлених держав Хотинська фортеця на деякий час відійшла на другий план в політиці і Польщі, і Молдавії, та й Туреччини. Як стверджує Олексій Балух, наприкінці 1620-х рр. прикордонні відносини Молдавії з Річчю Посполитою були врегульовані². Хотинський пиркалаб перебував у родинних стосунках з молдавським воєводою Барновським і поступово нарощував свій вплив.

Не стала пріоритетною проблема володіння фортецею і у «молдавській» політиці Богдана Хмельницького. А вже зайнявши зі своїм військом Хотин під час походу на Молдавію у 1650 р., він міг отримати можливість наступу і зміцнення своєї контролю на Поділля. Гетьман не скористався з цієї нагоди. Імовірно, цього не бажав воєвода Лупу, який, навіть уклавши угоду з українським гетьманом, не хотів бути союзником і сватом Хмельницького, а отже, продовжував таємно допомагати Речі Посполитій. Але така тактика господаря не принесла йому користі, він не зміг утримати престол, зазнавши поразки від свого суперника, а Хотинська фортеця стала його останнім пристанищем, тому що молдавське боярство відвернулося від свого правителя. Логофет Георгій

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 522—523.

² Балух О. Буковина під час стабілізації воєнно-політичної ситуації у Молдавській державі (1621—1650). Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. Сковороди. Серія «Історія та географія». Харків. 2016. Вип. 53. С. 39.

Штефан організував змову проти свого господаря, тож Василь Лупул був змушений рятуватися втечею до Хотинської фортеці, де спробував чинити спротив своєму супернику Георгію Штефану. Тоді Лупу з оточенням і скарбами змушений був перейти р. Дністер на подільський бік. Через поспіх на переправі хотинські міщани кинулися грабувати хвіст обозу, прихопивши чимало срібла і дорогого вбрання, зав'язалася перестрілка між людьми господаря Штефана та Лупу, навіть були використані малі гармати. Але це протистояння уже було вирішено на користь Штефана¹.

Своєю чергою поляки в умовах облоги свого війська під Жванцем у 1653 році зуміли побудувати наплавний міст через Дністер біля Хотина, щоб добувати тут фураж та продовольство для оточених, і навіть надавати допомогу у боротьбі проти воєводи Лупу. Такі дії воюючих сторін не найкращим чином вплинули на становище місцевого населення, яке страждало від поборів.

У другій половині XVII ст. Буковина і Хотинщина зайняли особливе місце у політиці Туреччини, яка, скориставшись затяжною війною Польщі проти українського народу, протурецькою політикою українських гетьманів, насамперед Петра Дорошенка, прагнула отримати контроль над українськими територіями, особливо над Поділлям.

Хотинську фортецю цього разу використовували турки для організації походу на лівий берег Дністра у 1672 році. Як писав очевидець, турки підготували тут 6 тис. підвід для свого війська, заготовляли фураж і продовольство, відновлювали міст через Дністер. Він з жалем говорить про місцеве населення, яке найбільше страждало від поборів: «бідні і нещасні!»². Турецькі загони форсували Дністер біля Хотина, спочатку захопили Жванець, потім оточили Кам'янець, а вже

¹ Балух О. Буковинські землі під час молдавських походів Війська Запорозького (1650—1653 рр. Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Подністров'я у середні віки та новий час. Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин, 29 вересня 2017 р.). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2017. С. 60—68.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1900. Vol. 1. Supl. 1. P. 258—260.

через два тижні Поділля опинилося під турецьким пануванням, що й було закріплено польсько-турецькою угодою в жовтні 1672 р.

Зважаючи на те, що турки мали намір продовжувати свою експансію на українські землі, в першу чергу на Галичину, вони залишили значний гарнізон у Хотинській фортеці. Але таємно укладений молдавсько-польський союз дав змогу коронному гетьману Яну Собеському несподівано напасти на турецькі укріплення, здобути важливу для Польщі перемогу, знову встановити свій контроль над Молдавією. У Хотинській фортеці розташувався великий польський гарнізон. Ще декілька разів мінлива доля передавала фортецю з рук в руки. Вона навіть була зруйнована на вимогу турецького султана господарем Думітрашком Кантакузіно в 1674 р., щоб більше не становити загрози для турецького панування¹.

Хоча війна з Туреччиною не припинилася, час від часу Польща зазнавала поразок, але її панування над Молдавією тривало аж до Карловицького трактату, укладеного між Туреччиною і Річчю Посполитою в 1699 р. За умовами миру, Польща змушена була вивести свої війська з Молдавії, яка опинялася в залежності від Османської імперії. Окремим пунктом фіксувалася передача Хотинської фортеці молдавському господарю, але, як повідомляє молдавський літописець І. Нікуличе, турки взяли на себе зобов'язання ніколи її не відновлювати.

Отже, доля Хотинської фортеці у кінці XVI — XVII ст. цілком нагадувала долю всіх українських порубіжних земель пізнього середньовіччя. Вона повністю залежала від інтересів держав-сусідів, ставала плацдармом для організації експансії чужих володарів, ареною жорстокої боротьби за владу, і в кінцевому результаті руйнувалася, занепадала, відступала на задній план до певного часу.

¹ Пурич Ш. Средневековый город и горожане в молдавских летописях (на примере г. Хотина). Средневековья Европа: взгляд з кінця XX ст.: Матеріали наукової конференції 16—18 березня 2000 р. Чернівці, 2000. С. 171.

Водночас саме тут зійшлися інтереси трьох держав-васалів — Молдавського, Валаського князівств та Кримського ханства, що підсилювало трагізм ситуації. Адже володіння Хотинською фортецею мало би зміцнювати їхні позиції, вкрай слабкі в умовах васальних зобов'язань.

Ще одна сила, яка стала частиною великої геополітичної гри довкола маленької Хотинської фортеці — козацтво, яке зрештою стало на шлях побудови власної держави та формування вигідної для себе зовнішньої політики. І окремо слід наголосити на значній ролі польської магнатерії, яка традиційно вважала себе юридично правомочною у будь-якій політичній боротьбі, в тому числі й у відстоюванні власних державних амбіцій. Неможливість їх реалізовувати в умовах Речі Посполитої змушувала князів Вишневецьких, Потоцьких та Корецьких виносити свої політичні проекти за периметр кордонів, де ключем залишався контроль за Хотинською фортецею.

Ця твердиня, збудована на українській землі чужими володарями, служила здебільшого втіленню їхніх далекосяжних планів, задовольняла їхні політичні амбіції, була не територією безпеки, а плацдармом для наступних баталій. «Війна годує війну!» — стверджував військовий геній герцог Валленштейн. Боротьба за Хотинську фортецю підтверджує його правоту.